

Ideálne pojmy, ich identita a podobnosti

PAVEL CMOREJ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Proti príchodu výhrad a kritických pripomienok, ktorými ma zahrnuli autori state [3] V.Černík a J.Viceník¹, sa mám na pokyn redakcie ubrániť na ploche, ktorá nezaberie viac ako tri pätiny rozsahu poskytnutého mojim kritikom. Na takej ploche nebudem môcť ani pri najlepšej vôli reagovať na všetky poznámky autorov [3]. Azda najviac nejasností sa vznáša nad pojmami v logickom zmysle (svedčí o tom aj Kvaszov článok [5]), preto sa najprv sústredím na uvedenie niektorých dôvodov pre ich uznanie. Kľúčovú úlohu v úvahách o vývine a zmenách pojmov má pojem identity. V druhej časti sa pokúsim ukázať, že názory autorov [3] na tento pojem sú neadekvátne, čo sa prejavuje jednak v neprimeranom vyznačení hraníc jeho aplikability, jednak v nedôslednom rozlišovaní medzi identitou a podobnosťou, resp. podobnosťami. V poslednej časti pripájam niekoľko poznámok zameraných na problémy parciálnejšieho charakteru alebo na odstránenie niektorých nedorozumení.

Ideálne a psychické pojmy. V stati [2] som sa sústredil najmä na logické problémy bližšieho určenia pojmov v logickom zmysle (hlavne v 2. časti), ktoré som tam mohol viac-menej iba heslovite naznačiť. Pojmy v logickom zmysle budem ďalej označovať aj menej kostrbatým termínom "ideálne pojmy". Výraz "logické pojmy", ktorý na niekoľkých miestach použili autori [3], mylí, lebo evokuje neprimeraný dojem, že sa vzťahuje len na špeciálne pojmy logiky. V článku [2] som trochu zavádzil aj o iné aspekty týchto pojmov, ale - ako postrehli aj autori [3] - vymedzenia a konštatácie, ktoré som uviedol, majú len predbežný, pracovný charakter. Preto sa ma oprávnené pýtajú, "aký je ontologický a tiež epistemologický status týchto konštruktov". Sami zastávajú názor, že "pojem ako "nadindividuálny konštrukt" ... môže mať svoje skutočné bytie ... len v hlavách konkrétnych ľudí". Táto formulácia, vzatá doslova, nemá ďaleko od kontradikcie, pretože pojmy, ktoré sa nachádzajú v našich hlavách (presnejšie povedané, v našej myslí), sú výsostne privátne a také entity nemôžu byť zároveň nadindividuálne. Keď odstránime formulačný prehršok, ktorého sa autori [3] dopustili najskôr pod vplyvom môjho textu, ich stanovisko možno po príslušnej úprave vyjadriť takto: pojmy majú svoje skutočné bytie len v hlavách konkrétnych ľudí. Všimnime si niektoré dôsledky tohto stanoviska.

a) V každej hlave jestvuje iba konečné a pritom pomerne malé množstvo

¹ Aby som ušetril trochu miesta, namiesto celých mien autorov budem používať iba skratky "V.Č.", "J.V.". Autorskú dvojicu V.Č. - J.V. budem označovať výrazom "autori [3]".

psychických pojmov - dispozícií (aktuálne prežívaných pojmov je ešte menej, a preto ich nebudem brať ďalej do úvahy). Prirodzené čísla 0, 1, 2, ... sú tiež pojmy. V jednej z elementárnych viet aritmetiky prirodzených čísel sa tvrdí, že ku každému prirodzenému číslu n existuje číslo väčšie ako n , z čoho vyplýva, že prirodzených čísel je nekonečne veľa. Keby pojmy mali skutočné bytie *len* v hlavách ľudí, bolo by ich len konečne veľa, čo je v prípade takých pojmov, ako sú prirodzené čísla v spore s tým, čo o nich tvrdí disciplína, ktorá sa nimi zaoberá.

b) Proti námietke a) sa môžu autori [3] brániť poukazom na možnosť interpretovať uvedenú vetu aritmetiky takto: množstvo čísel v našej myslí môžeme neobmedzene zväčšovať a ku každému číslu n zostrojím číslo od neho väčšie. Pri tejto interpretácii uvedená veta aritmetiky predstavuje empirickú hypotézu, ktorá je so zreteľom na obmedzenú intelektuálnu kapacitu nášho mozgu evidentne nepravdivá. Jej pravdivosť nezachráni ani predpoklad, že čísla menšie ako n budeme pri každom zostrojovaní väčšieho čísla odstraňovať z pamäti, pretože čím väčšie bude zostrojované prirodzené číslo, tým viac miesta v pamäti zaberie jeho reprezentácia.

c) Zo stanoviska autorov [3] vyplýva, že aritmetika prirodzených čísel skúma psychické pojmy - ich vlastnosti a vzťahy. Matematik teda neskúma objektívny, od neho nezávislý svet entít, ale svoje privátne, iba jemu samému prístupné psychické fenomény. Odkiaľ sa potom berie taká zhoda medzi matematikmi pri posudzovaní výsledkov ich skúmania a taký vysoký stupeň intersubjektívnosti ich poznatkov?

d) Medzi atribútmi ideálnych pojmov a ich psychických korelátov jestvujú nápadné odlišnosti. Niektoré atribúty jedných nemožno tým druhým zmysluplne vôbec pripísať. Napr. priestorová či časová lokalizácia prirodzených čísel nemá nijaký zmysel, hoci má svoje opodstatnenie pri psychických pojmoch. Na druhej strane jestvuje nekonečne veľa vlastností prirodzených čísel, ktoré chýbajú ich psychickým korelátom. Autori [3] poznajú iba pojmy "v hlavách konkrétnych ľudí", takže môžu zmysluplne uvažovať len o atribútoch, ktoré týmto pojmom prislúchajú ako psychickým útvarom.

e) Ťažkosti a problémy, ktoré budú mať autori [3] so svojím stanoviskom na poli matematiky, nesúvisia len s nekonečnom. Množiny sú tiež pojmy. Podľa teórie množín ku každej konečnej množine M existuje množina všetkých jej podmnožín, tzv. potencia množiny M . V ktorej hlave sa nachádza napr. potencia množiny všetkých obcí v Európe alebo potencia množiny všetkých Slovákov?

f) V aritmetike sa dá dokázať, že existuje presne jedno číslo x totožné s číslom 2, inak povedané, číslo 2 je práve jedno (to isté platí o každom inom prirodzenom čísle). Ak pojem 2 jestvuje len v hlavách konkrétnych ľudí, existujú prinajmenej dve čísla 2, jedno v hlave prvého a druhé v hlave druhého autora článku [3], pretože psychické dispozície, ktoré vlastní V.Č., nie sú totožné s pojmovými dispozíciami J.V. Psychický pojem 2, ktorý vlastní V.Č. (označme ho znakom " 2_C "), je odlišný od pojmu 2, ktorý nosí vo svojej hlave J.V. (ďalej 2_V), teda platí, že $2_C \neq 2_V$. To znamená, že jestvujú aspoň dva rôzne psychické pojmy čísla 2 odlišné od čísla 2, ktorým sa zaoberá aritmetika a ktoré je iba jedno. Keby sme psychické pojmy 2_C , 2_V stotožnili s číslom 2, t.j. keby sme prijali rovnosti $2 = 2_C$, $2 = 2_V$, dostali by sme sa do sporu. Vidíme, že jednému ideálnemu pojmu môže zodpovedať viacej psychických pojmov (v myšliach

rôznych ľudí), pomocou ktorých sa ideálneho pojmu zmocňujeme, resp. myslíme ho. Na druhej strane jestvujú ideálne pojmy, ktoré si nikto nikdy nepomyslel, napr. veľmi veľké prirodzené čísla alebo množiny väčších mohutností atď.

g) Bolo by mylné nádejať sa, že na naznačené ťažkosti a problémy narazia autori [3] iba na pôde matematiky alebo logiky. Nevyhnú sa im ani vo sfére pojmov zodpovedajúcich pojmovým výrazom rozvinutejšieho prirodzeného či odborného jazyka. Pojmový aparát zachytený v takom jazyku je oveľa bohatší ako pojmová výbava ktoréhokoľvek jeho používateľa. Množstvo *jednoduchých* pojmov, vyjadrených v jazyku výrazmi, ktoré tvoria jeho slovník, presahuje počet psychických pojmov, ktoré nosí v hlave jeho používateľ. Nechýbajú ani obdobia, v ktorých niektorým z týchto pojmov nezodpovedajú nijaké psychické koreláty. Keď si navyše uvedomíme, že množina *zložených* pojmov, utvorených z konečného počtu jednoduchých pomocou príslušných logických operácií, je nekonečná, pridáme k záveru, že snaha eliminovať ideálne pojmy musí aj tu naraziť na podobné ťažkosti ako v matematike.

Domnievam sa, že aj tieto pojmy majú nadindividuálny, intersubjektívnemu skúmaniu prístupný charakter a že aj v tomto prípade jednému ideálnemu pojmu zvyčajne zodpovedá viacej psychických korelátov, ktoré svojich nositeľov usposobujú na to, aby mohli tento pojem myslieť a používať ho. Na tento pojem je upriamená pozornosť logiky, sémantiky či jazykovedy alebo aj filozofie, a nie na jeho psychické realizácie v mysliach ľudí, ktoré sú predmetom záujmu psychológie.

h) Keby sa matematici zaoberali psychickými pojmami, existenčné výroky tvaru "Existuje číslo x také, že ... x ---" by nadobudli význam empirických tvrdení, v ktorých sa konštatuje existencia psychického pojmu x , o ktorom platí, že ... x ---. Také tvrdenia by sa mali overovať empirickým skúmaním psychických pojmov a ich pravdivosť by závisela výlučne od toho, či niekto už vlastní pojem čísla x , pre ktoré platí ... x ---. Pretože horizont, na ktorom končí rad *známych* prirodzených čísel, sa ustavične posúva, niektoré existenčné výroky by boli najprv istý čas nepravdivé a po objavení sa (v myslí nejakého človeka) prvého čísla x , ktoré spĺňa podmienku ... x ---, zasa pravdivé. Predpokladám, že o neadekvátnosti načrtnutého obrazu matematiky, jej predmetu a metódy skúmania nemusím presvedčať ani čitateľov, ani autorov [3]. Žiaľ, je jedným z nepríjemných dôsledkov vyplývajúcich z ich názoru na pojmy.

ch) Keďže ľubovoľné dva pojmy, ktoré sa nachádzajú v hlavách rôznych osôb, sú vždy rôzne, autori [3] môžu hovoriť nanajvýš o vývine pojmov v medziach ontogenézy jednotlivca. Tam, kde niet nadindividuálnych pojmov, niet ani vývinu, ktorý presahuje hranice individuálnej psychiky. Tento dôsledok je pre autorov [3] nanajvýš nepríjemný, pretože im ide v prvom rade o vývin pojmov vo vede, o "vzťahy medzi pojmami (celými systémami pojmov) v rámci teórií, ktoré vystupujú historicky po sebe", a nie o vývin pojmov v individuálnej histórii jedincov. Ak budú chcieť zachrániť myšlienku vývinu, ktorý prekračuje hranice duševného života jednotlivých osôb, budú sa musieť zmieriť s intuitívne neprijateľným chápaním vývinu, podľa ktorého vývin jedného a toho istého pojmu je rad po sebe nasledujúcich, *podobných, ale netotožných* psychických pojmov istého počtu indivíduí. Takých radov je zvyčajne viac. Ktorý z nich je ten pravý? Čo nás oprávňuje hovoriť o vývine *jedného* pojmu, keď pojmy jestvujú "len v hla-

vách konkrétnych ľudí" a množiny takých pojmov v dvoch rôznych hlavách sú vždy disjunktné ?!

Identita a podobnosti pojmov. V I.časti článku [3] autori píšu, že ak prijmeme predpoklad o stálosti, nemennosti pojmov, "potom určitým spôsobom "vopred" odpovedáme na otázku, či pojmy sa vyvíjajú", s čím môžem len súhlasiť. Z niektorých alúzií však súdim, že autori ma z tejto priehľadnej chyby, známej pod názvom "kruh v dokazovaní", celkom vážne upodozrievajú, hoci v mojej stati [2] na s.297 jasne stojí, že "pojmy sa nesporne menia", z čoho je zrejmé, že ich nepovažujem za nemenné entity. Nie som však ochotný pripustiť také zmeny pojmov, ktoré narúšajú ich identitu danú určením ich povahy, lebo to by ohrozilo konzistentnosť teórie pojmov. Napr. keď pojmy vymedzíme ako isté funkcie, potom nemôžeme konzistentne tvrdiť, že pojem P_1 je totožný s P_2 , hoci P_1 a P_2 sú rôzne funkcie, a teda ani tvrdiť, že P_1 sa zmenil na P_2 a pritom si zachoval svoju identitu. Obávam sa, že na otázku, či pojmy sa vyvíjajú, si "vopred" odpovedajú skôr autori [3]. Neuznávajú azda princíp, podľa ktorého všetko, čo jestvuje, sa mení a vyvíja ?

Z podobného, len trochu zamotanejšieho priestupku ma usvedčujú v poslednom odseku časti III.1, kde píšu, že "to, čo sa má dokázať, sa fakticky predpokladá vo východisku". V tomto prípade sa mi vyčíta, že prijímam také chápanie identity, ktoré mi nedovoľuje vidieť a postihnúť ich vývin. Autori sa domnievajú, že okrem striktnej identity, s ktorou pracujem, jestvuje mnoho iných identít a že niektoré z nich sú pre daný účel oveľa príhodnejšie. Žiaľ, ani jeden z týchto pojmov nedefinujú ani inak bližšie neurčujú. Nazvať niečo podstatnou, zdanlivou, neostrou, genetickou či inou totožnosťou vôbec neznamená príslušnú totožnosť aj vymedziť. Tieto názvy prinajlepšom iba čosi opisujú, ale predmet opisu - ak vôbec jestvuje - neposkytujú.

Striktná identita je podľa autorov [3] dobrá iba v istých, nimi neostro naznačených hraniciach aplikability. Inak povedané, jestvujú oblasti, v ktorých sa používa neprimerane a bolo by treba "formulovať určité metapravidlá pre [jej] adekvátne používanie". Na inom mieste tvrdia, že "absolútna totožnosť a absolútny rozdiel je v ontickom svete skôr výnimkou ako pravidlom". Absolútnou totožnosťou sa tu zrejme rozumie identita, ktorú inde nazývajú striktnou, nemám však ani potuchy o tom, čo je absolútny rozdiel, pretože ľubovoľné dve rôzne entity tej istej kategórie (ktoré možno porovnávať a zmysluplne o nich konštatovať, že sú totožné alebo rozdielne) majú obrovské množstvo spoločných vlastností. Napr. nech skúmanou oblasťou je $\{a_1, a_2, \dots, a_i, \dots, a_j, \dots, a_n\}$. Potom ľubovoľné dva rôzne predmety a_i, a_j majú spoločné napr. tieto vlastnosti: $\lambda x.x \neq a_1, \dots, \lambda x.x \neq a_{i-1}, \lambda x.x \neq a_{i+1}, \dots, \lambda x.x \neq a_{j-1}, \lambda x.x \neq a_{j+1}, \dots, \lambda x.x \neq a_n$. Jestvuje nesmierne veľa vlastností, ktoré neprislúchajú ani a_i , ani a_j . Ak P je ktoroukoľvek z nich, tak $\lambda x.\sim P(x)$ je vlastnosť, ktorú majú obidva predmety a_i, a_j .

Ak temný pojem absolútneho rozdielu explikujeme ako rozdiel, ktorý je medzi predmetmi bez jedinej spoločnej vlastnosti (čo prívlastok "absolútny" odobruje) a prijmeme predpoklad, že jestvujú predmety, ktoré sú absolútne rozdielne, tak sa hneď ocitneme v pasci logického sporu. Nech a_i, a_j sú absolútne rozdielne objekty, P_i ľubovoľná vlastnosť objektu a_i , P_j vlastnosť objektu a_j a Q vlastnosť, ktorú nemá ani

jeden z predmetov a_i, a_j . Potom a_i, a_j nie sú absolútne rozdielne, lebo $\lambda x.P_i(x) \vee P_j(x)$, $\lambda x.\sim Q(x)$ prislúchajú obidvom predmetom, čiže a_i, a_j sú aj nie sú absolútne rozdielne. Teda niet absolútne rozdielných predmetov v explikovanom zmysle.

Na druhej strane princíp totožnosti $x = x$ spĺňa každý predmet x . Kým absolútny rozdiel sa "v ontickom svete" nevyskytuje ani výnimočne, každý objekt O je vo vzťahu totožnosti k sebe samému, t.j. $O = O$ (výrazy "predmet" a "objekt" tu používam ako synonymá). Popierať to znamená nerozumiť významu znaku " $=$ ". Autori [3] sa podľa všetkého domnievajú, že totožnosť $=$ je aplikovateľná iba na nemenné predmety, čo považujem za vážne nedorozumenie, lebo $x = x$ platí aj pre procesy, udalosti a meniace sa objekty. Nemožno predsa poprieť, že 2. svetová vojna = 2. svetová vojna, že vražda J.F.Kennedyho = vražda J.F.Kennedyho, že V.Č. = V.Č. a pod.

Meniace sa objekty môžu mať v rôznych okamihoch rôzne vlastnosti. Ich identita nie je daná iba tým, čo im prislúcha v určitom okamihu, ale celou históriou nadobúdania, vlastníctva a strácania atribútov v ľubovoľnom možnom svete. Inak povedané, $O_1 = O_2$ práve vtedy, keď pre každý možný svet w a okamih t platí, že O_1 má vo w, t tie isté vlastnosti ako O_2 . Z tohto určenia identity je zrejmé, že ten istý objekt môže mať v rôznych okamihoch odlišné vlastnosti, môže sa teda meniť, ale zmeny, ktoré prekonáva, nesmú prekročiť hranice dané vymedzením jeho povahy či podstaty. Aj pojmy niektoré vlastnosti strácajú, iné nadobúdajú, ale tieto zmeny nezasahujú ich povahu danú vymedzením pojmov. Keď pripustíme zmeny, pri ktorých sa mení povaha pojmov, ocitneme sa v slepej uličke protirečení. Obávam sa, že práve také zmeny majú na mysli prívrženci vývinovej teórie pojmov. Zmeny zlučiteľné s povahou pojmov danou ich vymedzením v logike nie sú totiž pre vývinovú teóriu zaujímavé.

V tejto súvislosti môže autorov [3] i čitateľa napadnúť otázka, prečo nemôžeme aj pojmy charakterizovať ako v čase sa meniace predmety, ktoré postupne *menia* svoju stavbu i obsah a teda aj *svoju povahu*. Napr. prečo by vyvíjajúci sa pojem P nemohol v čase t_1 vystupovať ako nejaký pojem P_1 , v čase t_2 ako pojem P_2 *inej povahy* než P_1 , v čase t_3 ako pojem P_3 , ktorý má inú povahu ako P_2 atď. až po P_n (teda pre $i \neq j$ by platilo, že $P_i \neq P_j$), pričom identita pojmu P by bola určená jednak postupnosťou P_1, \dots, P_n , jednak logickou povahou jednotlivých štádií P_i ? Sám pojem P by pritom nebol totožný ani s jednou zo svojich parciálnych podôb P_i . Problém vidím najmä v tom, že medzi štádiami P_i nejestvujú určitejšie logické väzby, ktoré by držali celý pojem pohromade. Na také pojmové útvary sotva možno aplikovať nejakú logiku, čo vzbudzuje vážne pochybnosti o možnosti ich uplatnenia a o účelnosti ich zavedenia.

Treba však dodať, že autori [3] sa nehlásia k tomuto chápaniu pojmov (ale nemajú k nemu ani ďaleko) a identitu vyvíjajúceho sa pojmu P sa pokúšajú zachrániť stotožňovaním jeho vývinových štádií P_i pomocou *iných* "identít". Argumentujú približne takto: nepopierame význam striktnej identity "pre logiku, matematiku atď.", ale "existujú intuície navodzujúce odlišné chápanie identity, pokusy, kde bude zachovaná určitá identita pojmov i za predpokladu existencie určitých odlišností ... medzi nimi". Tento argument mi pripomína obhajobu zlodeja, v ktorej sa dôvodí tým, že jestvuje také chápanie pojmu krádeže, podľa ktorého obžalovaný je celkom

nevinny. Takým spôsobom sa dá dokázať všeličo, napr. aj to, že motyky sa vyvíjajú; stačí vymedziť ich "identitu" tak, aby sme mohli "i za predpokladu existencie určitých odlišností" medzi nimi konštatovať, že sú "identické", teda aj vtedy, keď motyky *sú len podobné* (a prípadne splňajú aj nejaké podmienky navyše).

Autori [3] akoby nie dosť jasne rozlišovali medzi totožnosťou a podobnosťami. Svedčí o tom aj skutočnosť, že identitu pokladajú za stupňovateľnú. Malé rozdiely identitu podľa nich neohrozujú, až "pripustenie značného rozdielu ... by muselo byť hodnotené tak, že ide o rôzne pojmy". S tým nemožno súhlasiť už preto, že dva objekty môžu byť na nerozoznanie podobné a predsa rôzne (napr. dva elektróny, fotóny či rovnaké biliardové gule). Identita nekončí tam, kde začína značný rozdiel. Navyše, čo je značný rozdiel a čo značí pri pojmoch? Rozdiel medzi časovo vzdialenými štádiami P_1 a P_n vyvíjajúceho sa pojmu P môže byť oveľa väčší ako rozdiel medzi niektorými *rôznymi* pojмами. Identita je tiež podobnosť, ale okrem nej jestvuje bohato členená sústava podobností, ktoré sa od identity líšia tým, že sú pravdivo aplikovateľné aj na dvojice *rôznych* entít. V teórii relácií sa podobnosť charakterizuje ako binárna relácia, ktorá je reflexívna a symetrická. Podobnosť, ktorá je navyše tranzitívna, sa nazýva ekvivalencia alebo relácia ekvivalencie. Pretože uvedené vlastnosti má i totožnosť, niekedy sa za identitu mylne považujú aj ekvivalencie, ktoré ňou nie sú². K zamieňaniu identity s niektorými ekvivalenciami zvädza aj okolnosť, že ekvivalentné predmety majú veľa spoločných vlastností. Táto okolnosť sa niekedy opisuje ako totožnosť predmetov v istých vlastnostiach, čo sa potom skracaje a de-zinterpretuje ako totožnosť predmetov, hoci ide *len* o totožnosť niektorých ich vlastností.

Väčšina ekvivalencií sa líši od identity tým, že ich možno pravdivo pripísať dvojiciam s rôznymi členmi. Takými ekvivalenciami sú napr. tieto relácie definované na vhodne zvolenom univerze: mať tú istú farbu, hmotnosť, výšku, ..., pochádzať z toho istého kraja, ísť tým istým smerom, mať tú istú cenu, hodnotu, mať tú istú mohutnosť (v prípade množín), mať ten istý rozsah (keď ide o pojmy vlastností a vzťahov), patriť do tej istej kategórie (v prípade jazykových výrazov) atď. Niektoré ekvivalencie prislúchajú iba dvojiciam s totožnými členmi, a predsa z toho, že X je ekvivalentné Y , ešte nevyplýva, že $X = Y$. Napr. z toho, že X má ten istý genotyp ako Y (alebo že zanecháva tie isté odtlačky prstov), nevyplýva, že $X = Y$, hoci je to vysoko pravdepodobné. Nemôžeme totiž vylúčiť *možnosť* existencie viacerých osôb s tým istým genotypom (v inom možnom svete alebo v skutočnom svete niekedy v budúcnosti).

Aj medzi pojмами jestvujú rozmanité slabšie i silnejšie podobnosti a ekvivalencie, ktoré treba dôsledne odlišovať od identity pojmov, pretože logické pravidlá, ktoré sú aplikovateľné na výrazy vyjadrujúce ten istý pojem, sa nedajú vždy aplikovať na výrazy zastupujúce ekvivalentné netotožné pojmy. Autori [3] sa prihovárajú za uznanie

² V. Filkorn ([4], 173) dokonca *definuje* totožnosť ako vzťah, ktorý je reflexívny, symetrický a tranzitívny. Podľa tejto definície každá ekvivalencia je totožnosť.

viacerých identít; z ich výkladu je zrejmé, že jednou z nich by podľa nich mohla byť korešpondencia, proti čomu možno vzniesť celý rad námietok. Pri všetkej mnohznačnosti termínu "korešpondencia" nemožno prehliadnuť, že korešpondencia sa zavádza na postihnutie istých väzieb alebo podobností medzi rôznymi objektmi. Korešpondencia medzi totožnými predmetmi je totiž vonkoncom nezaujímavá (tým nechcem povedať, že je nereflexívna). Niektoré korešpondencie sú ekvivalencie, iné len netranzitívne podobnosti. Podľa poľskej filozofky I.Szumilewiczovej, na ktorú sa odvolávajú autori [3], korešpondencia medzi teóriami v empirických vedách je dokonca asymetrická, čo svedčí len o tom, že niektoré korešpondencie nie sú ani ekvivalencie, ani netranzitívne podobnosti. Keď podobné vzťahy zahrnieme pod pojem identity, rozmažeme ho do tej miery, že nič nám nezabráni stotožniť V.Č. s J.V. a so mnou a potom konštatovať, že som v ich článku [3] kritizoval svoju stať [2].

Poznámky k niektorým poznámkam autorov [3]. 1. Nezastávam názor, že všetky pojmy v logickom zmysle sú striktné, teda presné. Nemožno predsa nevidieť, že v každodennom živote i v empirických vedách sa veľmi často používajú pojmy, ktoré také nie sú. (Druhá vec je, že presné pojmy sa často zahmlievajú a používajú nepresne.) Z predpokladu o nementálnom charaktere ideálnych pojmov ešte nevyplýva, že sú striktné.

2. Úvahy autorov o explikácii a korešpondencii pojmov nič nedokazujú a skôr podporujú než vyvracajú moje stanovisko. Veď tam, kde niet identity, môžeme hľadať a objavovať podobnosti. Korešpondencia nie je predsa totožnosť! Z Carnapovho výkladu o explikácii je zrejmé, že explikandum a explikát považoval za dva rôzne, hoci podobné pojmy. V knihe, z ktorej citujú autori [3], čierne na bielom stojí: "Procedurou explikace rozumíme transformaci *nepřesného*, předvědeckého pojmu ... do *nového přesného* pojmu ..." ([1], 168, kurzíva - P.C.). Som vďačný autorom [3] za konštatovanie (s ktorým môžem len súhlasiť), že "takto chápaná explikácia pojmov nie je v súlade s uvedeným chápaním identity P.Cmoreja". Veď ako inak, keď pri explikácii nejde o identitu, ale iba o podobnosť explikanda a explikátu. Identitu tu nachádzajú a vidia len autori [3], zvedení a zavedení snahou zachrániť vývinovú koncepciu pojmov.

Ďalej píš, že "pripustenie značného rozdielu medzi explikandom a explikátom by muselo byť hodnotené tak, že ide o rôzne pojmy", čo nie je pravda, pretože na rôznosť pojmov stačí aj celkom malý rozdiel. R.Carnap vôbec nechce zabrániť tomu, aby to boli rôzne pojmy (veď podľa neho také sú), ide mu skôr o to, aby boli istým špecifickým spôsobom podobné a navyše spĺňali aj niektoré ďalšie požiadavky ([1],172). Ako som už naznačil, autori [3] sa mylne domnievajú, že tam, kde niet identity, môže byť iba úplný, absolútny rozdiel, hoci medzi pojmi tej istej kategórie môže existovať a spravidla aj existuje široké a pestré spektrum rozmanitých podobností. No keďže podobnosť pri vývine pojmov nestačí, autori [3] ju pasujú na identitu.

3. Bungeho chápanie pojmu je dosť problematické. Mýli si pojem s jazykovým výrazom, ktorým pojem vyjadrujeme v jazyku (pojem je vraj "najmenší komponent výroku", teda výraz), a neuznáva zložené pojmy, čo je z logického hľadiska

prinajmenenej sporné. Navyše tvrdí, že "pojmem je procesom", takže čitateľovi sa hneď natíska otázka, čím je výrok, keď jeho jednoduché zložky sú procesy.

4. Aj pojmy ako Cítiť bolesť, Mať pocit horkej chuti a pod. možno chápať rýdzo antipsychologisticky, t.j. ako ideálne, nadindividuálne entity, ktoré sa v hlavách väčšiny ľudí realizujú v podobe príslušných psychických pojmov (ako číslo 2 v psychických pojmoch 2_v , 2_c atď.). Skutočnosť, že v tomto prípade ide o pojmy, ktoré sa vzťahujú na isté duševné pochody, je celkom bezvýznamná. Odpsychologizovať pojmy psychológie (presnejšie, odpsychologizovať ich chápanie) neznamená odstrániť z nich ich psychologický obsah, ale uznať, že aj tieto pojmy majú ideálny, od jednotlivých ľudí nezávislý charakter. Antipsychologizmus nebíja proti psychologickému obsahu pojmov, ale proti koncepciám, ktoré redukujú všetky pojmy na psychické fenomény.

5. Byť petrifikovaný v jazyku či teórii neznamená byť jazykovým výrazom abstraktného systému jazyka³ alebo byť vytlačený v konkrétnej knihe, napísaný na určitom kúsku papiera a pod. Keď spálime príručku aritmetiky alebo exemplár Dostojevského románu *Zločin a trest*, nezničíme ani čísla, ani postavu Raskolnikova. Ten istý pojem možno neraz vyjadriť viacerými výrazmi a v mnohých jazykoch. Pojmy jestvujú aj vtedy, keď ich nikto nevyslovil, nemyslel ani nenapísal. Napr. pojem Byť deliteľný číslom k , kde k je prirodzené číslo, ktoré ešte nik nevyslovil, nemyslel ani nenapísal, jestvuje práve tak ako pojem Byť deliteľný číslom 3 (a číslo k práve tak ako číslo 3). Bytie pojmu nie je totožné ani s bytím abstraktného jazykového výrazu, ani s bytím zmyslovo-vnímateľnej realizácie tohto výrazu. Nie každý pojem je v jazyku "petrifikovaný" v konkrétnom názve. Niektoré pojmy, napr. niektoré reálne čísla, množiny a pod., môžu byť v jazyku zastúpené iba premennými, inak povedané, vystupujú len ako hodnoty premenných. Na ich prítomnosť - v predmetnej oblasti jazyka či teórie - narážame pri formulácii a overovaní kvantifikovaných výrokov.

6. V I. časti state [3] sa ma jej autori pýtajú, "ako poznanie sedimentuje v pojmoch, ktoré majú nevýrokovú (presnejšie, nesúdobú - P.C.) povahu". Odpoveď je celkom prostá. Zložené pojmy sa skladajú zo súdobých foriem, ktoré okrem premenných obsahujú aj pojmy vlastností a vzťahov. Tieto formy utvárame z vlastností a vzťahov, o ktorých už čosi vieme (napr. to, že prislúchajú niektorým predmetom či ich n-ticiam). Do pojmov však nevkladáme poznatky o tom, čo vieme, ale iba ich formy, ktoré sú zvyčajne aj formami mnohých budúcich poznatkov (ale neraz aj formami niektorých nepravdivých súdob). Toto som mal na mysli, keď som v [2] na s.299 napísal, že "naše poznanie sedimentuje ... v istom zmysle a inak aj v pojmoch". "Inak" tu približne znamená "prostredníctvom svojich logických foriem".

Napr. pri skúmaní nejakého predmetu o môžeme objaviť predtým neznámu vlastnosť V a tak získať poznatok $V(o)$. Formu tohto poznatku $V(x)$ môžeme použiť pri tvorbe nových pojmov. Teda v pojme nesedimentuje sám poznatok $V(o)$, ale iba

³ Pripúšťam, že charakteristika pojmov v logickom zmysle ako konštruktov petrifikovaných v jazyku ([2], 289) zväzda k tomuto chápaniu. Namiesto výrazu "petrifikovaný" by bolo azda príliehavejšie slovo "zachytený" alebo iné.

jeho forma. Rád by som však dodal, že na utváranie nových pojmov majú vplyv aj iné faktory a že dosiahnutý stav poznania sa môže do nich premietnuť aj v inej podobe, ktorá s ním súvisí oveľa sprostredkovanejšie ako formy poznatkov.

7. Nevie, prečo ma autori [3] upodozrievajú z popierania významu špičkových pracovníkov pri konštituovaní pojmového aparátu. Zrejme prehliadli, že v 6. časti state [2] na s.299 - 300 mi išlo o niečo iného, totiž o to, či "kognitívna zložka [obsahu pojmu] sa s vývinom poznania ustavične mení, vyvíja" ([2], 299), a to v tom zmysle, že do pojmu *ustavične* prenikajú nové *poznatky* o predmete či predmetoch pojmu (pozri titul 6. časti [2]). Snažil som sa tam ukázať - abstrahujúc od skutočnosti, že pojmy obsahujúce poznatky sú nezaujímavé a skoro vôbec sa nepoužívajú -, že pri takom utváraní pojmov by bol expert spravidla bezmocný (spravidla preto, že jestvujú výnimky, napr. v počiatočných fázach poznávania predmetov pojmu). Keby sa do pojmu mali ukladať všetky získané poznatky, vo väčšine prípadov by to nemal kto urobiť, lebo všetky poznatky zvyčajne nepoznajú ani tí najšpičkovejší experti. Na druhej strane, keby sa do pojmu ukladali iba poznatky, ktoré tvoria všeobecne známe "priemerné poznanie" predmetov pojmu, musel by sa robiť empirický výskum, ktorý by identifikoval toto poznanie. Vieme však, že taký výskum sa nerobí, takže odborník by bol aj v tomto prípade bezradný. Pravda, to ešte neznamená, že špičkoví odborníci sa nepodieľajú, resp. nemôžu podieľať na utváraní pojmoslovia svojej disciplíny, pri ktorom sa pojmy konštituujú zo súdových foriem.

8. Pre odporcu vývinovej teórie nepredstavujú staré pojmy P_1, \dots, P_{n-1} , jestvujúce popri aktuálne používanom pojme P_n , nijaký problém, pretože podľa neho P_1, \dots, P_{n-1} nie sú *minulé vývinové štádia toho istého vyvíjajúceho sa pojmu P*, ale rôzne, vo vývine poznania po sebe nasledujúce, v rôznych obdobiach skonštruované pojmové prostriedky, ktoré spájajú určité podobnosti a príbuznosti. Obdobná situácia môže vzniknúť v dielni, v ktorej sú uložené postupne zhotovené prístroje p_1, \dots, p_n , určené približne na ten istý účel, kde p_i predstavuje zdokonalenú verziu prístroja p_{i-1} a p_n je posledný, v súčasnom období používaný kus.

Na záver musím chtiac-nechtiac konštatovať, že v našej diskusii mi stále chýba *určitá*, do konkrétnych detailov rozpracovaná *teória vyvíjajúcich sa pojmov*, ktorá by bližšie určila jednak ich povahu a logickú stavbu, ako aj s ňou spätý pojem ich *identity*, jednak pojem *vývinu*, z ktorého by bolo zrejmé, akými *konkrétnymi* zmenami môže prechádzať *jeden a ten istý* vyvíjajúci sa pojem. Bez takej teórie sa bude naša ďalšia diskusia stále viac podobať trhovému dohadovaniu sa o mačke vo vreci.

Literatúra

[1] CARNAP, R.: Problémy jazyka vedy. Nakladateľství Svoboda, Praha 1968.

[2] CMOREJ, P.: Vývin pojmov. Filozofia 1990, č.3.

[3] ČERNÍK, V. - VICENÍK, J.: Poznámky k identite a vývinu pojmov. Filozofia 1991, č.6.

[4] FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1960.

[5] KVASZ, L.: Vývin pojmov - prečo nie? Filozofia 1991, č.3 - 4.